

חלל ריבונות: דהמש – כרונולוגיה של כפר לא מוכר

אליה מילנר

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חיים יעקובי

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

הקדמה

שורה של חוקרים העוסקים בגיאוגרפיה בהקשרים משפטיים, חברתיים ותכנוניים כחנו את סוגיית המרחבים הפלסטיניים הלא מוכרים בישראל.¹ מושג אי-ההכרה נדון רבות במחקר על המרחב הישראלי, בעיקר בהקשר למרחבי הספר בשוליו של המרכז העירוני בישראל, ובפרט בהקשר ליישובים הברואים בנגב (רווד 2012; ויצמן 2015). מחקרים מסוג זה מפרשים את אי-ההכרה כפעולה שנועדה למחוק את מרחב החיים המדובר וסבורים כי היא נגזרת מן התפיסה הרואה את מרחבי הספר כמרחבים ריקים המיועדים לפעולת ההתיישבות הקולוניאלית (ראו הנדל 2011). במאמר זה נבקש להרחיב את הדיון ולבחון את אי-ההכרה כפרקטיקה ריבונית מורכבת יותר ורבת-פנים, ולמקם אותה בלב המטרופולין הישראלי – זירה שונה מזו הפריפריאלית שבה היא ממוקמת במחקר הקיים. מתוך כך נראה כי הפרויקט הטריטוריאלי בישראל הוא פרויקט שאינו יכול להגיע לידי השלמה, מעצם טבעו כהליך מתמשך של ייצור וייצור מחדש הן של המרחב והן של הריבונות, ובהיותו אתר למשא ומתן מתמיד בין המרחב וחיי היומיום לבין עוצמת הכוח הריבוני.

במסגרת הדיון הזה אנו מבקשים לתחום את מושג הריבונות בהקשר המרחבי. נציע לראות בריבונות כוח חשוב המבקש להחיל על המרחב המטריאלי נרטיב לאומי הגמוני – במקרה שלפנינו, הנרטיב הלאומי הציוני של "ארץ ללא עם לעם ללא ארץ" – באמצעות פרקטיקות של "כיבוש המרחב" (Yiftachel 2006). הכוח הריבוני מעצב ומייצר את המרחב בהתאם לאידיאולוגיה הלאומית, ובדרך זו הוא משעתק את כוחו באופן מתמיד. את יחסי הייצור ההדדי בין המרחב לבין הריבונות נדגים באמצעות מקרה המבחן של הכפר דהמש,

כפר פלסטיני² לא מוכר השוכן בגבולותיה של העיר לוד, אך אינו משתייך אליה מוניציפלית, ובתיו מוגדרים לא חוקיים. באמצעות המקרה של דהמש, הממוקם במטרופולין תל אביב (שלא כמו אזור הנגב, למשל, שבו דפוסים שונים של אי-הכרה), נצביע על חוסר היציבות התמידי של המרחבים שבהם הפרויקט המרחבי הציוני לכאורה הושלם, אלו שאינם נתפסים בדרך כלל כמרחבים של קונפליקט לאומי. המקרה של דהמש חושף את הצורך המתמיד להמשיך ולהחיל את הריבונות על כיסי התנגדות בתוך אותם מרחבים הגמוניים. בחלק הראשון של המאמר נתאר בקצרה את הכרונולוגיה ההיסטורית והתכנונית של הכפר דהמש. בחלק השני נציג את הרקע התיאורטי למאמר – בעיקר עבודתו של קרל שמיט העוסקת בריבונות כהכרעה בדבר השהיית החוק. בהתבסס על רקע תיאורטי זה נטען כי במקרה של הדיון המשפטי-תכנוני בשאלת ההכרה או אי-ההכרה בדהמש, הכוח הריבוני מבקש למתוח את מומנט ההכרעה הריבונית כדי לקבע את נוכחותו במרחב הפוליטי. טענותינו יתבססו על קריאה וניתוח של טקסטים משפטיים שהוגשו במסגרת עתירת תושבי הכפר לבג"ץ, וכן על עיון בדוחות של ועדות מקצועיות. את מרחב אי-ההכרעה שנוצר נמשיג בחלק השלישי של המאמר כ"חלל ריבונות" – מרחב שבו הריבונות מתקיימת במלואה משום שהחוק אינו מוחל; ובחלק הרביעי נציע להבין את קיומם של "חללי ריבונות" המשובצים במרחב הישראלי כתוצר של מתח מתמיד בין ההכרעה הריבונית לבין נורמות כגורם מרסן. לסיום נציע מחשבות ראשוניות על אי-הכרעה כפרקטיקה של התנגדות ומחאה.

א. דהמש: רקע היסטורי ותכנוני

תושבי הכפר דהמש, הממוקם בצמוד לעיר לוד, הם בני משפחות של פלאחים פלסטינים, פליטים פנימיים. משפחות אלו הצליחו להוכיח שבזמן מלחמת 1948 הן שהו בתוך הגבולות המוצהרים של מדינת ישראל ולא ברחו ל"מדינות אויב", ולכן חוק נכסי נפקדים לא חל עליהן והן זכאיות לפיצוי על האדמות שהופקעו מהן מיד לאחר המלחמה. ואולם כדי למנוע תקדים משפטי של זכות השיבה ניתנו למשפחות אלו קרקעות חלופיות ששטחן הסתכם ב-10-15 אחוזים משטח אדמותיהן המקוריות. מרבית האדמות שניתנו למשפחות היו אדמות של משפחות פלסטיניות אחרות שברחו/גורשו מהארץ ולכן לא היו זכאיות לפיצוי.³

2 במאמר זה נשתמש לסירוגין במונחים ערבים ופלסטיניים לציון תושבי דהמש בפרט ואזרחי ישראל הערבים/הפלסטינים בכלל. בחירה זו נובעת מהשתלשלות התגבשותה של זהותם של "ערביי ישראל" כמיעוט אתני-לאומי – סוגיה שעלתה במהלך עבודת השדה ונדונה גם במחקר (ראו רבינוביץ 1993; רבינוביץ ואבו בקר 2002).

3 מדובר במקרה שאינו מעיד על הכלל. עדות לאדמות החלופיות שניתנו ולשטחן עולה מתצהיר שמסרו בני משפחת קישק (הגרים בלוד) ב-15.1.1999. להרחבה ראו Yacobi 2009. המידע בעניין המשפחות שקיבלו אדמות ב"מתחם דהמש" התקבל בשיחה לא פורמלית עם עורך הדין קייס נאסר.

כיום חיים בדהמש כ־600 בני אדם בשישה מתחמים משפחתיים ששטחם כ־170 דונם. במהלך שנות העיצוב של מערכת התכנון והבנייה הישראלית ושל מנגנון הקביעה של ייעודי הקרקע נקבע כי האדמות השייכות למשפחות בדהמש ישמשו "אדמה חקלאית", קרי אדמה שהבנייה עליה אסורה ובלתי חוקית.⁴ עם זאת, עד העשור הראשון של המאה העשרים ואחת המשיכו תושבי הכפר לחיות על אדמותיהם ולבנות את בתיהם ללא היתר. המדינה לא התערבה אך גם לא סיפקה לתושבי דהמש שירותים מוניציפליים. בתחילת שנות האלפיים החלה המועצה האזורית עמק לוד להוציא צווי הריסה לבתי התושבים, וכך נפתח תהליך משפטי שטרם הגיע לסיומו. בלב התהליך ניצבת בקשה להכרה בכפר דהמש כיישוב מוכר בתחום המועצה האזורית עמק לוד. המאבק להכרה מתנהל בשני מסלולים מקבילים ותלויים זה בזה: הראשון הוא הגשה של תוכנית מתאר ליישוב על ידי המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי,⁵ והשני הוא הקמתה של ועדת גבולות⁶ לבחינת ההגדרה המוניציפלית של הכפר.

המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי הגיש לוועדה המקומית עמק לוד את תוכנית המתאר המפורטת בינואר 2007, אך בשנת 2010 דחתה הוועדה המקומית את התוכנית. ביולי 2010 הוגשה התוכנית שנית באמצעות ערר והועלתה לוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה, אך נדחתה גם שם. ועד תושבי הכפר הגיש ערר לוועדת המשנה לעררים⁷ וביקש להעלות את התוכנית לדיון בוועדה הארצית, אולם גם ערר זה נדחה במאי 2012.⁸ במקביל להליך התכנוני מינה משרד הפנים ביוני 2011 ועדת חקירה לשינוי גבולות (להלן ועדת הגבולות) והסמיך אותה לבדוק את האפשרות לשנות את גבולות השיפוט של עיריית לוד או של עיריית רמלה ולכלול את הכפר דהמש בשטח המוניציפלי של אחת הערים. הוועדה המליצה לא להעביר את הכפר משטח המועצה האזורית עמק לוד לעיר לוד וגם לא לרמלה, ושר הפנים אז גדעון סער אימץ את ההמלצה (משרד הפנים 2013).

ב־16 במרץ 2015 עתרה עמותת כפר דהמש לבג"ץ נגד ממשלת ישראל, שר הפנים, משרד הפנים, המחלקה לאכיפת דיני מקרקעין במשרד המשפטים, המועצה האזורית עמק לוד והוועדה המקומית לתכנון ולבנייה עמק לוד. בכתב העתירה נתבקש בית הדין לדרוש מהמשיבים להסביר מדוע אינם פועלים על פי הנחיות היועץ המשפטי לממשלה בדבר קבלת

4 התוכנית העדכנית העיקרית שקובעת כי אדמות דהמש ישמשו קרקע חקלאית היא תוכנית המתאר המחוזית למחוז המרכז, תמ"מ 3, משנת 1980.

5 המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי הוא ארגון לא ממשלתי ללא מטרת רווח הפועל בישראל מתחילת שנות האלפיים. הארגון פועל לייצוג האוכלוסייה הערבית בישראל בתחומי התכנון והבנייה, במישור התכנון (יזום תוכניות), הייצוג (הופעה בפני ועדות, הגשת עתירות), המחקר והקהילה. לאתר האינטרנט של הארגון ראו www.ac-ap.org

6 ועדת גבולות היא ועדת חקירה של מומחים אשר ממונה במקרה של בקשה לשינוי גבולותיהם של שטחים מוניציפליים. מינוי ועדת גבולות מעוגן בסעיף 8 לפקודת העיריות (נוסח חדש, 1964).

7 ועדות המשנה לעררים פועלות במסגרת המועצה הארצית לתכנון ולבנייה ותפקידן לבחון עררים שהוגשו על החלטות הוועדות המחוזיות לתכנון ולבנייה. בכל ועדת ערר חמישה חברים ובראשה עומד נציג שר המשפטים במועצה הארצית.

8 כל הפרטים הכרונולוגיים מקורם בהצלבת מידע המופיע בעתירות המשפטיות ובתשובות המקדמיות לבג"ץ מטעם הגורמים הנוגעים בדבר, כפי שיפורט בהמשך.

ההחלטות על הקמת יישובים חדשים⁹ ולהביא את הדיון על מעמד היישוב בפני הממשלה. כמו כן דרשו העותרים הסבר לעיכוב בגיבוש המדיניות בנושא הספקת תשתיות ושירותים לכפר – ולו כהוראות מעבר זמניות.¹⁰

החלטת שופטי בג"ץ כללה המלצה לצדדים השונים לשקול לפתור את הסוגיה על ידי סיפוח דהמש לשטחה של העיר לוד, מתוך הנחה ש"המסלול המוצע הוא בעל ההיתכנות הטובה ביותר".¹¹ מכיוון שבעתירה שהוגשה לבית המשפט עיריית לוד עצמה לא הייתה צד, דרשו השופטים לקבל התייחסות עדכנית של העירייה לפתרון המוצע ולכנס מחדש את ועדת הגבולות כדי לפתוח שוב את הדיון בפתרון זה. הדיון המחודש בבית הדין נקבע לספטמבר 2015, אולם השופטות לא הורו בהחלטתן על עיכוב הביצוע של צווי ההריסה שהיו תלויים ועומדים נגד בתי הכפר, ובי-15 באפריל 2014 נהרסו שלושה בתים שצווי ההריסה שלהם עמדו לפקוע שלושה ימים אחר כך.

הריסת בית בדהמש בשנת 2006. צילום: עראפת איסמעיל

9 ראו הנחיות היועץ המשפטי לממשלה, נוהל קבלת החלטה בנושא הקמת יישובים חדשים, 6.12.2004, מס' הנחיה 1.1800.

10 בג"ץ 5435/14, עתירה למתן צו על תנאי, עמותת כפר דהמש ואח' נ' ממשלת ישראל ואח' (להלן בג"ץ 5435/14, כתב העתירה).

11 בג"ץ 5435/14, כתב העתירה, החלטה מיום 16.3.2015.

ב. הפוליטיקה של ההכרעה

עיון במסמכים השונים העוסקים בפרשה מעלה באופן מובהק שתי סוגיות מרכזיות הקשורות זו בזו: האחת היא הוויכוח המתמיד בשאלת עצם הסמכות להכריע, והשנייה היא הימשכותו של הדיון המשפטי על פני תקופה ארוכה. בחלק זה נציע לחשוב על הסוגיות האלה כעל סוגיות המעידות על חוסר היכולת האינהרנטי להגיע להכרעה ולהביא את הדיון לידי סיום, ולחשוב על חוסר היכולת הזה כעל פרקטיקה של הדיון המשפטי המאפשרת את היווצרותו של מצב שבו הכוח הריבוני נוכח באופן רציף במרחב הפוליטי הקונקרטי. את הטענה הזאת נעגן בהמשגתו של קרל שמיט את ההכרעה הריבונית.

בפתח ספרו **תיאולוגיה פוליטית** קובע שמיט כי "ריבוני הוא זה שמכריע על מצב החירום" (שמיט 2005 [1922], 25), דהיינו השהיית החוק היא הפעולה המכוננת שמנכיחה את הריבונות בעולם, במרחב הפוליטי. שמיט היה אחד המבקרים החריפים של רפובליקת ויימאר ושל המבנה הפוליטי הרפובליקני, שהתכחש לטענתו לאלימות הראשונית שבבסיס קיומו של החוק – התכחשות המובילה לפוליטיקה של חוקיות עקרה שמנטרלת את הלגיטימיות של עצמה. מכאן פיתח שמיט את ההמשגה שלפיה הריבונות פירושה היכולת להכריז על מצב חירום. לדבריו, היסוד המכונן של החוק מצוי בהופעה ריבונית בעלת אופי תיאולוגי-מחולן, כמו־נסי: בהשהיה של הסדר החוקי. למעבר בין שני המצבים – הפעלת הסדר החוקי מחד גיסא והשהייתו מאידך גיסא – אין הצדקה שנובעת מהחוק עצמו; ההצדקה נעוצה אך ורק בהיותו של הריבון מחוץ (או מעל) לחוק – אבל עדיין חלק מהחוק מעצם היותו מוגדר על ידי גבולותיו. זהו עניין מרכזי שמשמעו כי ההכרעה היא פעולה שאינה נובעת מהחוק אלא מהריבון, ובתורה היא זו שמכוננת את הריבון ברגע שהיא מתרחשת. כפי שמסביר שמיט: אם הפעולה אינה כפופה לפיקוח, אם היא אינה מחולקת בצורה כלשהי – כנהוג למעשה בחוקה של מדינת החוק – בין רשויות הבולמות ומאזנות אלה את אלה, כי אז ברור מניה וביה מיהו הריבון. הוא זה המכריע, הן בשאלה אם מדובר במקרה חירום קיצוני והן בדרכי הפעולה להרחקתו. הוא עומד מחוץ לסדר המשפטי הרגיל ואף על פי כן קשור בו (שם, 27).

מחקרים רבים בוחנים כיצד ריבונות מתכוננת על ידי הפיכתה של השהיית החוק – מצב החירום הזמני – לסדר החוקי עצמו, להווה מתמשך. בהקשר הישראלי בולט העיסוק במשטר הצבאי בשטחים הכבושים (ראו לדוגמה הנדל 2007; אזולאי ואופיר 2008). על רקע העיסוק במצב החירום כפרקטיקה ריבונית של השהיית חוק מתמשכת, אנו מבקשים לחשוב על תהליכים של משא ומתן המתרחשים גם בתוך הסדר החוקי עצמו כעל יצירת מצבים של חוק מושהה בין שתי אפשרויות חוקיות פוטנציאליות (הריסה מחד גיסא והכרה מאידך גיסא, במקרה שלפנינו). אמנם המודל של שמיט מתמקד בהכרעה בדבר מצב חירום (הדורש יציאה למלחמה, למשל), אך ניתן, כך נציע, להחיל אותו ברגעים נוספים של טרנספורמציה של המצב החוקי השורר. לדוגמה, ניתן לזהות את ההכרעה הריבונית בכל מקום שבו מתאפשרים פרשנות של החוק ושיקול דעת שיפוטי בבחירה בין מצבים מסוימים. זאת מכיוון שההחלטה להחיל חוק

מסוים על מצב מסוים, למרות סדרת השיקולים הפורמליים העשויים ללוות אותה, היא תמיד פעולה של הכרעה ריבונית. החלטה כזאת היא תמיד רגע פרטיקולרי, אין לה תיקוף אינהרנטי בחוק אלא אך ורק בריבון עצמו; היא מבוססת על החלטה, על שיקול דעת פרטני ונקודתי של בעל הסמכות. במצב כזה, ההכרעה היא היא התגלמות הריבון, אבל בה בעת אפשר לקבוע שההכרעה גם "מאפסת" אותו, מעלימה אותו מהמרחב הפוליטי הקונקרטי בו ברגע שהמצב החדש מתחיל לשרור והחוק החדש מוחל.

ה"איפוס" של הריבון ברגע ההכרעה הוא תוצר של יחס ההחלפה (מצב שבו שני הדברים אינם מתקיימים בו זמנית) בין ריבונות לחוק הנובע מהופעתו של הריבון ברגע ההשהיה של החוק. עדי אופיר עומד בהרחבה על יחס החלפה זה. בהתייחסו לשימוש של ג'ורג'יו אגמבן בשמיט הוא כותב: "החוק ייצא מן הכוח אל הפועל רק כאשר הריבון עצמו יכנס את כוחו להשעות את החוק אל תוך הפוטנציאליות שלו ויימנע מלהוציא משהו או משהו מן הכלל. ריבונות וחוק כרוכים זה בזה ככלים שלובים. יציאתו של האחד מן הכוח אל הפועל היא התכנסותו של האחר למצבו הפוטנציאלי" (אופיר 2003, 363). מכאן שהריבון קיים במרחב הפוליטי אך ורק בהרף העין של ההכרעה, של המעבר, ואילו ברגע שההכרעה מתקבלת הוא חוזר להתקיים בפוטנציה בלבד.

אנו טוענים אפוא כי שימוש כזה במושג ההכרעה של שמיט מאפשר לקרוא את הכרונולוגיה המשפטית והתכנונית המתמשכת של אי-ההכרה בדהמש כהשהיה של רגע הטרנספורמציה, השהיה הפותחת מרווח בין שני מצבים פוטנציאליים: הכרה/הסדרה מצד אחד ואי-הכרה/הריסה מצד שני. שתי האפשרויות הללו הן מצבים של החלפת חוק (הטמעה של המצב הקיים אל תוך החוק או מימוש של צו חוקי). החלטה ומימוש של אחד משני המצבים יחילו חוק מסוים וישיבו את הריבונות אל מצבה הפוטנציאלי. העיסוק החוזר בסוגיית הסמכות להכריע ובפרק הזמן הארוך של הפעולה המשפטית אינו מאפשר לדיון להגיע לידי סיום, ומייצר משא ומתן מתמשך סביב ההכרעה בין שתי החלופות החוקיות. כך נוצר "מצב ביניים" מתמשך, מרווח שבו הריבונות ממשיכה להיות ממומשת במרחב הפוליטי ומסרבת לסגת, מכיוון שהחלפת החוק החדש אינה מגיעה לידי סיום והשלמה.

את הדיון בשאלת הסמכות אפשר למצוא בבירור בדוח שפורסם בעקבות פעילותה של ועדת הגבולות. כנקודת מוצא למסקנותיו הציג הדוח ארבע חלופות אפשריות לעתידו של הכפר: "הכרה בדהמש כיישוב במסגרת המועצה האזורית עמק לוד; העברת מתחם דהמש לתחום שיפוט עיריית לוד; מיצוי הדין עם הבנייה הבלתי חוקית, ללא ייזום תוכניות להכשרתה; והמשך המצב הקיים, הבלתי מוסדר" (משרד הפנים 2013, 21). ביחס לפירוט הנרחב של העמדות השונות כלפי כל חלופה, המלצות הוועדה מצומצמות מאוד: "אין להעביר את מתחם דהמש מעמק לוד ללוד" (שם, 23). את החלטה הלקונית הזאת מבססת הוועדה על טענה בדבר היעדר סמכות: "ועדת הגבולות איננה הגורם המוסמך להכריע בין חלופות אלו [...] מתן מעמד יישוב לדהמש אינו בסמכות הוועדה. מדובר בהחלטה מקצועית-פוליטית שבסמכות המועצה הארצית לתכנון ולבניה והממשלה" (שם, 22).

בעתירה שהגישה דרשה עמותת כפר דהמש, כפי שראינו, להביא את הדיון בפני הממשלה במסגרת הנחיות היועץ המשפטי לממשלה בדבר הקמת יישובים חדשים. בהתאם לכך, התשובות המקדמיות והדיון המשפטי שהתפתח עסקו בראש ובראשונה בשאלה מדוע לא יובא הדיון בפני הממשלה. המשיבות לעתירה השיבו בשתי תגובות נפרדות. התגובה הראשונה ניתנה מטעם ממשלת ישראל, שר הפנים, משרד הפנים והמחלקה לאכיפת דיני מקרקעין במשרד המשפטים.¹² תגובה זו התמקדה בדעה המקצועית של ועדות התכנון והבנייה והציגה אותה כעדות לכך שדהמש אינו כשיר להפוך לכפר מוכר; במילים אחרות, תגובה זו טענה כי הסמכות המקצועית היא הקובעת. התגובה המקדמית השנייה, מטעם המועצה האזורית עמק לוד והוועדה המקומית לתכנון ולבנייה עמק לוד,¹³ חילקה את הטיעונים לשני חלקים מרכזיים. החלק הראשון עסק באפשרות של התערבות בג"ץ בשיקול דעתו של שר הפנים וטען כי עצם העתירה לבג"ץ אינה לגיטימית, שוב, משום שהיא יוצרת אי-אמון בסמכות המקצועית של ועדות התכנון והבנייה. החלק השני של התגובה בחן שלושה מקרי מבחן של משפחות בדהמש והראה כיצד הן התנגדו לצווי ההריסה שהוצאו לבתיהן תוך שימוש בערכאות המשפטיות ודחייה חוזרת ונשנית של מימוש הצווים. החלק הזה נועד לעגן את התפיסה של הפעולות בדהמש בהקשר של עבריינות שעושה שימוש מתוחכם במערכת המשפט ובאפשרויות ההתנגדות שהיא מספקת.¹⁴ כל הדוגמאות הללו מלמדות על המרכזיות של שאלת הסמכות להכריע בדיון המשפטי שנוצר, ובעיקר על תפקידה של שאלה זו בעיכובה של ההערכה.

כאמור, מלבד הדיון בשאלת הסמכות, נושא מרכזי נוסף המופיע במסמכים הוא פרק הזמן הארוך שנמשכים ההליכים המשפטיים בעניין צווי ההריסה בכפר.¹⁵ דוגמה בולטת לכך מופיעה בחלקה השני של התגובה מטעם המועצה האזורית עמק לוד והוועדה המקומית לתכנון ולבנייה עמק לוד, שבו מתארות המשיבות באריכות את מאבקו של אחד מתושבי הכפר, עלי שעאבן, נגד צו ההריסה המינהלי שהוצא לשני בתי מגורים בבעלותו. ההליכים המשפטיים – שכללו בין היתר עתירות מינהליות, בקשות לביטול צווים מינהליים, ערעור פלילי ובקשת ערעור לבית המשפט העליון, ונדחו כולם – מוצגים כבעלי "מטרה אחת ויחידה – הרי היא 'דחיית

12 שם, תגובה מקדמית מטעם המשיבים 1-4.

13 שם, תגובה מקדמית מטעם המשיבות 5 ו-6.

14 ייחוס מושג העבריינות לבנייה ביישובים הפלסטיניים הוא פרקטיקה נפוצה של עיצוב תודעה בהקשר להפליה בתכנון. אירוס ברורמן (2006) מתייחסת בהרחבה למושג "פליליות" כחלק מהייצור של אי-חוקיות: "אחד ממאפייניה המרכזיים של אי-החוקיות המיוצרת במסלול המשפטי הוא התיג הפלילי הנובע מהחלטה. ואכן, חלק מפקידי השלטון שרואינו סבורים שתופעת הבנייה הבלתי חוקית בעיר [ירושלים] נובעת מעבריינות כלכלית. כך למשל, יועץ ראש העיר לענייני ערבים לשעבר מצייין: 'מאירים לך את הדרך החוקית בפרו'קטור ממש... אבל הגם שפתוחה בפניהם הדרך להוצאת היתר כחוק, הערבים מעדיפים את הדרך הזולה והמהירה... [אבל] ברגע שהעבריינות לשמה הזו נלכדת, היא עוטה על עצמה גלימה פוליטית ומגייסת לעצמה... את הילדה הקטנה עם הצמות שבוכה [על] רקע הריסות ביתה'" (שם, 29). עוד בנושא העבריינות ראו יעקובי 2003.

15 על האינהרנטיות של מושג הזמן ליחסי כוח גזעיים ואתניים ראו ג'מאל 2008.

הקץ, ולשם כך עשה מר שעאבן ככל יכולתו על מנת לדחות דיון אחרי דיון ולעכב החלטות בעניין על מנת למנוע עיכוב צו הריסה, אף על חשבון בזבוז זמן שיפוטי רב לריק".¹⁶ בתגובה זו מצוטטים דברים שכתבו השופטים בהליכים המשפטיים השונים, שבהם הציגו את השימוש שעשה שעאבן באפשרויות המשפטיות שעמדו לפניו כניצול של המערכת, ניצול שאפשר לו לעכב את הריסת ביתו במשך שמונה שנים לפחות. בין היתר מצוטטת תשובתה של השופטת נגה אהד בבית המשפט המחוזי לערעור הפלילי שהגיש שעאבן, ערעור שאותו דחתה בדצמבר 2009:

בפרשה שבפנינו ניצל המבקש, באורח מתמיד ושיטתי, את הדרכים בהן מאפשר הדין לילך למי שנמצא אשם בכנייה אסורה ונצטווה להורסה, והוא שב פעם אחר פעם אל הערכאות בניסיון, שצ'לח, לסכל ביצועו של צו ההריסה במשך שמונה שנים תמימות. חוששני, כי לו ניתן היה לערער אף על החלטה זו הניתנת עתה, היה עושה זאת המבקש ללא היסוס.¹⁷

השימוש בפרוצדורות המשפטיות כדי לעכב את ההכרעה הסופית, את ההריסה, מוצג כניצול של המנגנון, אך המשך הציטוט של השופטת אהד חושף כי העיכוב הוא אינהרנטי לעצם התהליך המשפטי הזה, שמאפשר לזה שנגדו עומד צו הריסה להמשיך ולהשהות את ביצועו: המשמעות היא כי משהו לקוי עד היסוד בעצם האפשרות להליכים מרובים כל כך, גם אם אין חולק על זכותו של כל אדם להיאבק משפטית [...] ראשית ההליכים בשנת 2000 וברוך השם הננו כתום למעלה מ-8 שנים והמבנים [...] על מכונם עומדים [...] חסד עצום עשו בתי המשפט עם המערערים שאפשרו להם להמשיך שנים על שנים בהתרסה נגד החוק [...] וטחנות הצדק אכן טוחנות לאט, ומהחלטה להחלטה נעה העגלה בכבדות.¹⁸

בסוגיית משך הזמן ומצב הביניים עוסק בהרחבה גם כתב העתירה עצמו, בסדרה של סעיפים המרוכזים תחת הכותרת "הצורך והצידוק בקביעת מדיניות: הוראות מעבר בעניין הכפר בתקופת הביניים".¹⁹ בסעיפים אלו טוענים העותרים:

ועדת הגבולות לא פירשה ולא קבעה מהי המדיניות שיש לנקוט בה לגבי הכפר בתקופת הביניים, כלומר עד להחלטה הסופית בעניין הכפר [...] בכלל זה, לא קבעה ועדת הגבולות כיצד יחיה הכפר בתקופת הביניים מבחינת תשתיות ושירותים ומבחינת צווי ההריסה המוטלים על המבנים שבו.²⁰

הדיון בצורך לקבוע מדיניות ל"מצב הביניים", קרי לתקופה שבה נמשכים ההליכים המשפטיים, מבליע את ההנחה שזהו מצב מתמשך, שהופך למעשה למציאות החיים המתמדת בכפר.

16 בג"ץ 5435/14, כתב העתירה, תגובה מקדמית מטעם המשיבות 5 ו-6, סעיף 104.

17 שם, סעיף 101.

18 שם.

19 שם, סעיפים 75-96.

20 שם, סעיף 75.

הופעתו של מצב ביניים מתמשך כזה בדיון של העותרים מאפשרת לנו לחשוב על אי־הכרעה גם כטקטיקה של התנגדות, כפי שנרחיב בפרק הדיון והסיכום. קריאה של הטקסטים המשפטיים והסוגיות העולות מהם לאור הבסיס התיאורטי שהצענו מאפשרת לנו לפרש את אי־הסתיימותו של הדיון כפרקטיקה ריבונית הפותחת מרחב שבו לא מוחלת חוקיות חדשה, ומכאן שההכרעה הריבונית אינה מגיעה לידי מיצוי. עולה אפוא שאי־ההכרעה היא פרקטיקה המאפשרת את יצירתה של נוכחות ריבונית מתמשכת במרחב הפוליטי. בחלק הבא נבחן את סוג המרחב שנוצר בעקבות ההימנעות ממיצוי המשא ומתן סביב ההכרעה.

ג. חללי ריבונות

במסו "חללי ריבונות, החריג ומצב החירום" מתאר יהודה שנהב את הפעולה הריבונית הכפולה והסותרת שהתרחשה במרחבים הקולוניאליים:

קריאה מרחבית בהיסטוריה הקולוניאלית מלמדת על המלכוד שמולו ניצבו האימפריות האירופיות הגדולות. מצד אחד ביקשו המוסדות האימפריאליים לייצא את שלטון החוק אל הקולוניות, הן כדי להגן על נתיניהם והן כדי להשלים את משימת התרבות האירופית. מצד אחר ביקשו המוסדות האימפריאליים להתחמק מסיפוח של שטחי הכיבוש וממימוש של ריבונות מלאה. התוצאה היא 'חללי ריבונות': ריבונות חלקית המבוססת על חריגים ולא על 'אחדות שאינה ניתנת לחלוקה', כפי שהגדיר זאת ז'ן בודן (שנהב 2006, 213).

שנהב מפרש אפוא שהסיפוח של השטחים שנכבשו – דהיינו החלת החוק של האימפריה בהם – הוא מצב של "ריבונות חלקית", ובחללי הריבונות שנוצרים הריבונות אינה שלמה ואחדותית. ההמשגה של שמיט את ההכרעה הריבונית, ויחס ההחלפה בין הריבונות לחוק שמתאר אופיר, מאפשרים לנו לתהות על פרשנותו זו של שנהב. אם הריבונות מתקיימת דה־פקטו אך ורק בזמן ההשהיה של החוק, ואילו המרחב של החוק הרציף (rule of law) הוא מרחב נטול ריבונות שבו הריבונות מתקיימת רק בפוטנציה, כפי שמראה אופיר, אזי אפשר לטעון שדווקא במקומות שבהם החוק אינו מוחל – הריבונות מתקיימת במלואה.

מתוך הבנה זו אנו מבקשים לשאול את המושג של שנהב, חללי ריבונות,²¹ ולטעון שבחללים שנפתחים ונמתחים בין שני המצבים החוקיים הפוטנציאליים – חללים שבהם למעשה החוק מושהה ושורר "מצב ביניים" (כפי שהוגדר בכתב העתירה לכג"ץ) – לא מתקיימת "ריבונות

21 בנקודה זו מתבקש להשוות את הטרמינולוגיה ששנהב משתמש בה לזו של אגמבן, העוסק במושג ה"מחנה" כמרחב של השהיית החוק. אף שהמושגים התיאורטיים של אגמבן, ובהם "הומו סאקר" וה"מחנה", רלוונטיים לדיון הזה, בחרנו שלא לעסוק בהם בהרחבה במסגרת מאמר זה. בנושא זה ראו Agamben 2005 [2003]; Agamben 1998 [1995]. קמילו בואנו וריקרדו מרטן עוסקים בהרחבה בהחלתו של מושג מצב החירום על המרחב העירוני באמצעות אגמבן, ראו Boano and Marten 2013.

חלקית", אלא דווקא בהם הריבונות מתקיימת במלואה ובאופן רציף. זאת מכיוון שכפי שכבר טענו, הריבונות אינה נסוגה אל מצבה הפוטנציאלי כל עוד ההכרעה לא הגיעה לידי מיצוי ומצב חוקי חדש לא החל לשרור. זאת ועוד, המושג חללי ריבונות, באופן שנהב משתמש בו, טומן בחובו כפל משמעויות לשוני: המילה "חלל" עשויה להתפרש כ"מקום" או "מרחב" ועשויה להתפרש כ"ריק". בעקבות הדיון שערכנו לעיל אנו מציעים להשתמש במושג של שנהב באופן שמפרש את החלל כמקום (place), כמרחב קונקרטי ופיזי (הכפר) שהוא גם מרחב משפטי. בחלל הזה מתרחש ההפך מ"חלל" ריבוני במובן של ריק; אדרבה, דווקא בו שוררת הריבונות בשלמותה. אם כן, אנו מבקשים להשתמש ב"חלל הריבונות" במובן של חלל במרחב הפיזי ובחוק, שבו הריבונות מתקיימת ושבו היא יכולה להמשיך ולהתקיים באופן מתמיד, בלי לסגת אל הפוטנציה. לעניין זה חשיבות רבה במאמר זה, שכן על רקע המחקר הקיים על מצבי הכרעה וריבונות במרחב הישראלי אנו מבקשים להתיק את הדיון על הריבונות ממרחבי הספר הגדולים, כגון הנגב והגדה המערבית, אל המרכז המטרופוליני, ולהצביע על חוסר הסטטיות המהותי של המרכז הזה ועל חוסר היכולת האינהרנטי להגיע להשלמה של פרויקטים קולוניאליים.

את הצעתנו לחשוב על אי-ההכרה כעל חלל הקיום של הריבונות הישראלית יש להבין בהקשר של יחסו של הפרויקט הציוני למרחב ובהקשר לטיבה של ה"הכרעה" במקרה הזה. הפרויקט של "כיבוש המרחב" הורכב מסדרה של פעולות הריסה, מחיקה פיזית ותודעתית ובנייה מחדשת, שמטרתן להחליף את הגיאוגרפיה המקומית בגיאוגרפיה חדשה. מכיוון שהפרויקט הישראלי המרחבי מבוסס על רעיון ה"יהוד" של המרחב, הוא עומד בסתירה לאפשרות של הכרה במרחב פלסטיני ומתן לגיטימציה לגבולותיו (Yiftachel 2006; Yacobi 2009).

נגה קדמן, בספרה **בצדי הדרך ובשולי התודעה** (קדמן 2008), מתארת את המחיקה השיטתית של 418 כפרים פלסטיניים מרוקנים אחרי מלחמת 1948 באמצעות סדרת אסטרטגיות של הכרעה ריבונית. ככלל, במחקר ההיסטורי והגיאוגרפי ההריסה מתוארת שוב ושוב כאסטרטגיה הבסיסית של הפרויקט הישראלי של כיבוש המרחב.²² פעולות המחיקה הללו הן למעשה פעולות של הכרעה ריבונית בדבר כינונו של מצב עניינים חדש, שאינו שואב את הלגיטימציה שלו מגורם חיצוני לעצם ההכרעה. עם זאת, פרויקט ה"החלפה" של הגיאוגרפיה המקומית לא הושלם במלואו, והמרחב הפלסטיני ממשיך להתקיים ב"כיסים" שחודרים אל המרחב הישראלי, כיסים שפעולה אלימה מוחלטת לא מופעלת כלפיהם. נדגיש כי לפי הפרשנות שלנו את שמיט, הנוכחות הריבונית שמופיעה ברגע ההכרעה רלוונטית רק כל עוד קיימים עקבות לגיאוגרפיה הקודמת, שאותה שואף הפרויקט הלאומי המתהווה להחליף, ואילו בעת שיושלם הפרויקט תיסוג הריבונות מהמרחב הפוליטי אל הפוטנציה ותפנה את מקומה לסדר החוקי. ואולם פעולת המחיקה אינה מגיעה לידי סיום והשליטה הישראלית

על המרחב ממשיכה להתקיים בצורה של מתח מתמיד בין שני הקצוות המנוגדים הללו, בין מצבים פוטנציאליים שונים שלעולם אינם מגיעים לידי מימוש.²³ חוסר האפשרות להביא את פעולת המחיקה לידי סיום עולה בהתייחסותו של דוח ועדת הגבולות לחלופה השלישית שהוא מעלה: "מיצוי הדין עם הבנייה הבלתי חוקית, ללא ייזום תוכניות להכשרתה" (משרד הפנים 2013, 21). ועדת הגבולות מציינת כי "תוצאות מדיניות זו אינן ברורות ומתקבל הרושם שגם המצדדים בה מפקפקים אם ניתן יהיה להרוס את המתחם מן היסוד" (שם). לנוכח ההבנה שהריבונות הישראלית מתכוננת כאן ובמקומות נוספים²⁴ במצב של השהיה מתמדת, של מתח בין אפשרויות מוחלטות שלעולם אינן מגיעות לידי מיצוי מלא, עולה השאלה: מהו הצורך ומה הסיבה למניעת המחיקה המוחלטת של הנוכחות הפלסטינית – מחיקה שמשמעותה השלמת הפרויקט של ייצור המרחב הישראלי? שהרי, כפי שראינו, מחיקה זו שימשה פעמים רבות את ישראל, למשל בהרס השיטתי של כפרים בשנת 1967. לשאלה זו אנו מציעים תשובה אפשרית שמניחה, בראש ובראשונה, שהמרחב הישראלי הוא דינמי וחוסר אחידות. כפי שנראה בחלק הבא, הדינמיות הזאת היא תוצר של המשא ומתן והמתח המתמידים בין ההכרעה הריבונית לבין גורמים נורמטיביים מרסנים. במצב זה נוצרים דפוסים מרחביים בלתי אחידים: מרחבים של מחיקה והריסה המשובצים בחללי ריבונות של אי-הכרעה.

ד. הכרעה ונורמה

על רקע הנאמר עד כה נשאלת השאלה: מדוע מחיקה מוחלטת של הכפר הלא מוכר דהמש אינה יכולה להתקיים? במצב שבו פעולת המחיקה הריבונית מושהית, אנו מבקשים לחשוב על נורמות משפטיות ופוליטיות שמשמשות כוח נגד מרסן לכינון הריבונות במובנה השמיטיאני. נורמות אלו נגזרות מהתפיסה של ישראל את עצמה כחלק מה"מערב" הגלובלי ה"מודרני", חלק מקולקטיב בינלאומי שהנורמות שלו אינן מאפשרות מחיקה מוחלטת של הכפר. מושג הנורמה כגורם מרסן של ההכרעה הריבונית נוכח בוויכוח של שמיט עם תיאורטיקנים של המדינה בני תקופתו ובראשם הנס קלזן (Kelsen) (שמיט 2005 [1922], פרק 2). בתיאולוגיה

23 אריאלה אזולאי ועדי אופיר מבחינים בין שני סוגים של אלימות: האלימות המושהית (suspended) והאלימות הספקטקולרית, הנראית (spectacular). האלימות המושהית באה לידי ביטוי בשטחים הכבושים בנוכחות של כוחות ביטחון וצבא ובמגעים בינם לבין האוכלוסייה האזרחית באמצעות בירוקרטיה. האלימות הנראית יכולה להתפרץ ולהתממש מתוך המתח המתמיד שמייצרת האלימות המושהית. אזולאי ואופיר מתארים את השטחים הכבושים כמרחב של השהיית החוק, מרחב שבו המערכות המשמשות (discipline) והחוק (rule of law) מושהים; "מחנה" במושגיו של אגמבן. הריבונות הישראלית בשטחים הללו מתקיימת במתח שבין הקטסטרופה המוחלטת לבין ההטמעה המוחלטת של הפלסטינים בתוך הסדר החוקי הישראלי כשני קצוות פוטנציאליים. תפקידה של האלימות המושהית הוא לשמר את המצב הזה ולמנוע את התפרצותה של הקטסטרופה המוחלטת (Azoulay and Ophir 2008).

24 למשל השטחים שנכבשו בשנת 1967; מחקרים שונים עוסקים בנייתו של אופני יצירת הריבונות בהם (ראו הערה 23 לעיל).

פוליטית מציג שמיט את ההכרעה הריבונית כתגובה למושג הנורמה, שהיא, לדידו של קלזן, הבסיס ליצירתה של מערכת משפטית. תיאוריית הנורמה הבסיסית (Grundnorm) שפיתח קלזן בספרו התיאוריה הטהורה של החוק נועדה לאפשר את איתורן של מערכות משפט שיש בהן אחדות וקוהרנטיות, זאת באמצעות מערכת של נורמות שמתייחסות זו לזו, עד להנחתה של נורמת יסוד אחת שעומדת בבסיסה של כל מערכת משפט. הנורמה הבסיסית הזאת, שאליה מתייחסות כל הנגזרות המשפטיות המעשיות, משמשת "סכמה של פרשנות" (Kelsen 1970 [1934], 3); היא זו שמעניקה למעשים האנושיים את המשמעות החוקית.

נדגיש כי הנורמה, אליבא דקלזן, יכולה להיות מעוגנת בפעולה ממשית של פקודה או הוראה, אבל כשלעצמה, כמשמעות, היא לא נוצרת בשום רגע מכונן, אלא היא דבר אשר את קיומו יש להניח כחיצוני לכל פעולה במרחב הממשי: "הנורמה הבסיסית, הסיבה האולטימטיבית לתוקפן של הנורמות הללו, אינה נוצרת על ידי רצון ממשי כלל, אלא היא כזאת שמונחת מראש בחשיבה המשפטית" (שם, 23). הנורמה נושאת ערך מוסרי: התנהגות שתואמת אותה נחשבת "טובה", והיא מבוססת על הצדקה אתית של ערך טרנסצנדנטי.

שמיט מערער על התיאוריה של קלזן וטוען שנורמה אינה יכולה להתקיים כיסוד עצמאי ומוחלט, במנותק מפרסונה ריבונית מכריעה. לדבריו, הנורמה בפני עצמה אינה יכולה להתקיים כפרקטיקה של שלטון ללא הגורם המתווך של ההכרעה: "כל מחשבה משפטית מעבירה את אידיאת המשפט, שבטהרתה לעולם אינה הופכת לממשות, למכלול מצבים אחר, ומוסיפה לכך מומנט שאי-אפשר ליטול לא מתוכנה של אידיאת המשפט ולא מתוכנה של נורמה משפטית פוזיטיבית כללית שנעשה בה שימוש" (שמיט 2005 [1922], 51). משמע, לנורמה כשלעצמה לא יכולה להיות נוכחות במרחב הפוליטי הקונקרטי בלי הפעולה הריבונית של ההכרעה בדבר הפעלתה, מכיוון ש"הקביעה המשפטית כנורמת הכרעה אומרת רק כיצד יש להכריע, אבל לא מי צריך להכריע. אם אין רשות אחרונה יוכל כל אחד להסתמך על נכונות תוכנית. אולם הרשות הסופית אינה מתבררת מנורמת ההכרעה. על כן השאלה היא שאלה של סמכות" (שם, 54).

הנורמה, כפי שמתאר אותה קלזן, מסדירה את ההתנהגות האנושית בצורה ערכית; הנורמה היא ה"צריך להיות" (ought), שממנו נגזרות ומולו נמדדות כל הצורות של ה"יש" (is): "ב'נורמה' אנו מתכוונים שמהו צריך להיות או צריך לקרות, בעיקר שאדם צריך להתנהג בצורה מסוימת" (Kelsen 1970 [1934], 4). ככזאת, הנורמה נושאת ערך אתי ומוסרי, מכיוון שכיבורה של המערכת המשפטית שהיא יוצרת מבוסס על קבלה קולקטיבית של הנורמה כצודקת. במובן הזה, על פי ג'וזף רז (Raz 1974), מושג הנורמטיביות של קלזן הוא של "נורמטיביות מוצדקת" (בניגוד ל"נורמטיביות חברתית"), משמע הוא רואה מערכת של פעולות כפעולות נורמטיביות רק אם הן נתפסות מוצדקות מבחינה ערכית.

לפולמוס זה חשיבות רבה לענייננו מכיוון שאפשר לטעון שאי-מימושה של המחיקה המוחלטת של הנוכחות הפלסטינית במרחב – או כפי שאנו רואים זאת: חוסר המיצוי של ההכרעה הריבונית ושל השלמת פרויקט הייצור של המרחב הישראלי – מושתת על מערך נורמטיבי מרסן שקשור במיקום של הפעולה הריבונית הישראלית בהקשר הבינלאומי. במילים

אחרות, לא ניתן להרוס את דהמש מן היסוד כי הנורמות של הקהילה הבינלאומית אינן מאפשרות זאת. אמנם אנו מכירים בכך שהזיהוי בין הנורמה לבין ערכי המוסר והמשפט האוניברסליים הוא חלקי, ועם זאת אנו טוענים כי מערכת החוק והמשפט הישראלית מזהה את עצמה כמבוססת על הנורמה של המוסר המערבי באמצעות נרטיב ה"וילה בג'ונגל" (בריוסף 2013), שהוא נרטיב יסוד של מיקום עצמי בהקשר של "העולם הנאור". מכאן שישראל חייבת דין וחשבון לנורמות ולערכים של הקהילה הבינלאומית, שלא תוכל להכיל הריסה כזאת. העיסוק בשאלות של מוסר והתנהגות נורמטיבית מופיע פעמים רבות בשיח הישראלי על אודות הפלסטינים; הדוגמה המובהקת היא העיסוק במוסריותו של הצבא ובמושג "טוהר הנשק". דוגמה נוספת לנורמה המשמשת גורם מרסן עולה מן הדיון על הריסת בתי פלסטינים שביצעו פיגועים כענישה, על הפרוצדורה ההנדסית שננקטת למניעת הריסה של בתים נוספים מסביב ועל הבחירה לעתים "לאטום" את הבתים, או חדרים בודדים בהם, אם לא ניתן להבטיח את בטיחותם של הבתים השכנים או כעונש "מתון" יותר. פעולת ההריסה במקרים אלו נמצאת אפוא במשא ומתן מתמיד על נראות של מידתיות וריסון.

ההקשר הבינלאומי מגלה כי הנורמה, מדומיינת ככל שתהיה, היא סוכנת בעלת משמעות במרחב הפוליטי הקונקרטי, גורם מרסן שהופך את המחיקה המוחלטת של הכפר לפעולה ש"גם המצדדים בה מפקפקים" באפשרות לממשה, כפי שנכתב ברוח ועדת הגבולות. מכאן אפשר לטעון שהמרחב הישראלי – ביחס לנוכחות הפלסטינית שבו – מתעצב בהשפעת המתח בין הנורמה המשפטית האידיאלית נושאת הערך המוסרי לבין ההכרעה הריבונית המתכחשת לקיומו של ערך טרנסצנדנטי. פרשנות כזאת מניחה שההכרעה והנורמה נמצאות במשא ומתן מתמיד שהופך את דפוסי המרחב לדינמיים ומשתנים, כאלה המאפשרים את קיומן של תופעות שונות ואף סותרות: מופעים ריבוניים (הריסות בתים ספקטולריות,²⁵ ומאז 1967 – נקודתיות ולא שיטתיות), מחד גיסא, ומופעים נורמטיביים (כמו ההסתייגויות המשפטיות מההריסה) מאידך גיסא.²⁶

לסיכום חלק זה, קיומה של נורמה מוסיף עוד רובד להבנה שהריבוניות מתעצבת, מיוצרת ומיוצרת מחדש בדינמיקה שהיא מקיימת עם המרחב המטריאלי. התנהגות הנחשבת נורמטיבית על פי הנחות יסוד אתיות-ליברליות היא תנאי להכרה הבינלאומית בריבוניותה של מדינת ישראל. מכאן שמקרה המבחן הזה מאפשר, שוב, לערער על היותה של הריבוניות מושג אחדותי, ומצביע על כך שריבוניות מתעצבת ומתייצגת באופנים שונים בהתאם להקשר, כלפי פנים וכלפי חוץ.

25 מן הראוי לפתח דיון על ענישת הראווה – דוגמת הריסת הבתים – כפרפורמנס ריבוני, בהקשר לדיון של פוקו על פרקטיקות של ענישה (Foucault 1991 [1975]). לעיון בנושא זה ראו ברורמן 2006.

26 בנקודה זו אפשר לחשוב על הפעולה הביורוקרטית כעל פעולה שמספחת את ההכרעה הריבונית אל תוך ההיגיון הנורמטיבי, אך סוגיה זו היא מעבר לגבולותיו של הדיון הנוכחי.

דיון וסיכום: חללי ריבונות כחללי התנגדות?

הריסות הבתים ואי־ההכרה בבנייה הפלסטינית הבלתי פורמלית בגבולות ישראל הן חלק ממנגנון שמאפשר את הופעתה של הריבונות הישראלית ואת כינונה החוזר ונשנה במרחב. מקריאה ביקורתית של המסמכים עולה כי השהיית ההכרעה היא חלק אינטגרלי מדרכי הפעולה של הריבונות הישראלית. קיומם של מרחבי ביניים, סוגיות מרחביות לא מוכרעות ומקומות מושהים במרכז המטרופולין הישראלי מערערים על התפיסה כי פרויקטים של השלטת הגמוניה לאומית, אתנית או כלכלית יכולים להגיע לידי השלמה ומיצוי. כפר דהמש אינו מקרה יחיד; דוגמאות נוספות הן שכונת גבעת עמל בתל אביב, שנבנתה על חורבות כפר פלסטיני ומצבם החוקי של תושביה לא הוסדר עד היום, וכן חורשות עצי הזית ה"זמניות" שניטעו על שטחי בתים ושווקים הרוסים ביפו. במקרים אלו ואחרים אפשר לראות מרחבים של משא ומתן שבהם הריבונות, המתפקדת כמנגנון השלטה של נרטיבים הגמוניים על מרחב, ממשיכה להיות מאושרת ומיוצרת. הניתוח והפרשנות שהצענו במאמר זה יכולים אפוא לשמש נקודת מוצא למחקר רחב יותר, אשר ישים לו למטרה להתיק את הדיון על הדינמיקה הריבונית משולי המרחבים ההגמוניים אל לב המרכז העירוני בישראל ולערער על יציבותה המדומיינת של ההגמוניה עצמה.

ברם, להשהיות ולמצבי ביניים יש תפקיד גם בצד השני של המשא ומתן המרחבי, כפעולות התנגדות ומחאה. בחלק מסכם זה נבקש לפתח, מתוך הסיפור של דהמש, מחשבות ראשוניות על התנגדות, הנחוצות להבנת המורכבות של חללי הריבונות ושל יחסי הכוח שנוצרים בתוכם. בתשובה המקדמית מטעם המועצה האזורית עמק לוד והוועדה המקומית לתכנון ולבנייה עמק לוד נפרשים שלושה מקרי התנגדות של תושבים. התנהגות התושבים ומעשיהם מוצגים כניצול שיטתי של מערכת המשפט. מתוך הפרספקטיבה של ההתנגדות, אנחנו מציעים לראות ב"ניצול" הזה אפשרות להמשך קיומם של החיים בצורתם הבלתי פורמלית בתוך חלל הריבונות. ההתנגדות של תושבי דהמש מתנהלת במסגרת הכלים שהריבון מעניק לעצמו במשא ומתן סביב ההכרעה – כלים משפטיים של השהיה ודחיית ההכרעה.

את פוטנציאל ההתנגדות הטמון בהארכת משכו של ההליך המשפטי ניתן למצוא גם בכתב העתירה עצמו, בסעיפים העוסקים ב"צורך והצידוק בקביעת מדיניות: הוראות מעבר בעניין הכפר בתקופת הביניים", שהוזכרו לעיל. כתב העתירה מציין כי יש צורך לקבוע הנחיות מפורשות למדיניות והוראות "למצב הכפר בתקופת הביניים, ובכלל זה, הספקת תשתיות ושירותים לכפר וקביעת מדיניות לגבי בתי הכפר הבלתי מורשים".²⁷ כתב העתירה מתייחס אל מצב הביניים כאל הזמן הנמשך: "[...] עד להחלטה הסופית בעניין הכפר, בין על ידי הכרה בו או על ידי סיפוחו מוניציפאלית לעיר לוד",²⁸ באופן שאינו מביא בחשבון את האפשרות שההחלטה הסופית בעניין הכפר תהיה להורסו. הטענה המרכזית של כתב העתירה

27 בג"ץ 5435/14, כתב העתירה, סעיף 76, סעיף 84.

28 שם, סעיף 76.

היא כי היעדרן של הוראות ביניים – בעקבות המלצות ועדת הגבולות שקבעו למעשה רק מה אין לעשות (אין לספח את דהמש ללוד) אך לא מה יש לעשות – פוגע בתושבי הכפר מכיוון שהמועצה האזורית עמק לוד "מפרשת [...] את המלצת ועדת הגבולות כ'אור ירוק' לחידוש הפעילות שלה להריסת מבני הכפר [...] ואי־הספקת תשתיות ושירותים לתושבים".²⁹

פעולות ההריסה הן למעשה מימוש נקודתי של פעולות ההכרעה, השואבות את הלגיטימציה שלהן מהכרעה עתידית משוערת בדבר הריסה, ואף עשויות להיות הזרז למימושה, מכיוון ש"הריסת המבנים הקיימים בכפר תסכל מראש את ההחלטה להכיר בכפר או כל החלטה אחרת להסדרתו מבחינה מוניציפאלית".³⁰ אל מול הפעולה הזאת מבקש כתב העתירה להיאחז באלטרנטיבה המשוערת של הכרעה הפוכה – הסדרתו של הכפר – כדי להצדיק את הדרישה "לאפשר הספקת תשתיות ושירותים לכפר והקפאת ההליכים המשפטיים נגד המבנים הקיימים בכפר".³¹

הימשכותו של מצב הביניים הופכת אפוא הן לטקטיקה של הישרדות והן לפרקטיקה של התנגדות. זוהי טקטיקה של הישרדות מכיוון שמצב הביניים מעניק לגיטימציה לדרישה לעכב את מימושה של צווי ההריסה. אך זוהי גם פרקטיקה של התנגדות לעצם בסיס הלגיטימציה של החוק שצווי ההריסה הללו מייצגים: מיצויה של פעולת ההכרעה הריבונית בדבר הכרה או אי־הכרה ביישוב משמעו הריסה של היישוב, או לחלופין, הטמעתו בתוך סדר חוקי שמקבל את הלגיטימציה שלו מריבון מסוים. ההתנגדות בדמות המשך הדחייה של מימוש הצווים, המשך המשא ומתן המשפטי והרחבתו של חלל הריבונות מבליעה התנגדות לשתי האפשרויות הללו – גם להריסה, אך גם להטמעה בתוך הסדר החוקי שהלגיטימציה שלו מבוססת על הריבונות של הכובש. אמנם תצורת ההתנגדות שעליה הצבענו מיוצרת כתגובה לאי־מתן מענה לצורך הבסיסי של קורת גג, אך נראותה, היקפה וחוסר היכולת להתמודד עם התופעה הם העולים שוב ושוב כסוגיה מרכזית בהתייחסותן של הרשויות לתושבי דהמש. התבוננות נוספת על ממדיה הרחבים של הבנייה הלא מוכרת מאפשרת לראות בה לא רק פתרון מגורים – שהרי זה יכול להינתן ולו באופן חלקי בערים המעורבות הסמוכות, לוד ורמלה; ניתן לראות בתופעה זו ממד של התנגדות שמערער על ההגדרה של התנגדות כהתארגנות קולקטיבית ומודעת. אנו מציעים אפוא, בעקבות עבודותיהם של ג'יימס סקוט (Scott 1985) ואסף בייאת (Bayat 2000), להכיר במקורותיה ובעוצמתה של התנגדות זו, הנשענת על רשתות חברתיות קיימות ועל שימוש במנגנון המשפטי של הריבון, ובראשו השעיית ההכרעה, ולא דווקא על התארגנויות פוליטיות מוגדרות.

לבסוף, באמצעות משיכתו של הדיון המשפטי לובשת ההתנגדות גם אופי פרפורמטיבי, כשהיא משתמשת במרחב ההופעה של בית המשפט. ההתרחשות המשפטית הופכת ל"במה"

29 שם, סעיף 83.

30 שם, סעיף 86.

31 שם, סעיף 96.

להופעה מול הייצוגים של הריבון, תוך תביעה מחודשת של ההשתתפות הפוליטית ששללת מה"הומו סאקר" (במונחיו של אגמבן), נושאם של "החיים החשופים" שהכסות של החוק אשר מכוננת אותו כישות פוליטית מוסרת ממנו. מבחינה זו, אמנם הדחייה מאפשרת את המשך קיומו של חלל הריבונות, אך ההופעה בבתי המשפט משנה את העמדה של תושבי הכפר הלא מוכר בתוך החלל הזה: לא חיים חשופים, אלא ישויות פוליטיות המצויות במשא ומתן משפטי עם הריבון.

ביבליוגרפיה

- אופיר, עדי, 2003. "בין קידוש החיים להפקרתם: במקום מבוא להומו סאקר", טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה, שי לביא (עורך), תל אביב: רמות, עמ' 353-394.
- אזולאי, אריאלה, ועדי אופיר, 2008. משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-), תל אביב: רסלינג.
- אלכסנדרוביץ', אור, 2013. "הריסה אורחית: המחיקה המתוכננת של שכונת מנשייה ביפו, 1948-1949", עיונים בתקומת ישראל 23, עמ' 274-314.
- ברייסוף, איתן, 2013. וילה בג'ונגל: אפריקה בתרבות הישראלית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברוורמן, אירוס, 2006. "אי-חוקיות במזרח ירושלים: בין הריסות בתים להתנגדות", תיאוריה וביקורת 28 (אביב), עמ' 11-42.
- ג'מאל, אמל, 2008. "על תלאות הזמן המוגזע", יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים), גזענות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 348-380.
- הנדל, אריאל, 2007. "שליטה במרחב באמצעות המרחב: אי-ודאות כטכנולוגיית שליטה", תיאוריה וביקורת 31 (חורף), עמ' 101-126.
- , 2011. "ספר", מפתח 4, עמ' 144-166.
- ויצמן, איל, 2015. סף המדבר, קו העימות: יישוב ופינוי כשינוי אקלים בנגב, תל אביב: כבל.
- יעקובי, חיים, 2003. "חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד", ג'מאל, עמ' 69-109.
- יפתחאל, אורן, 2013. "תיאוריה ביקורתית ומרחב אפור: הבדואים באזור באר שבע", אבינועם מאיר ויובל קרפלוס (עורכים), הבניית המרחב הברואי בנגב, באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 227-253.
- משרד הפנים, 2013. "דין וחשבון: ועדת חקירה לגבולות העיריות לוד ורמלה והמועצה האזורית עמק לוד", ירושלים, פברואר 2013.
- פנסטר, טובי, 2012. של מי העיר הזאת? תכנון, ידע וחי הימיום, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

צפדיה, ארז, ואורן יפתחאל, 2014. "עיר המחר 'האפורה'", טובי פנסטר ואורן שלמה (עורכים), ערי המחר: תכנון, צדק וקיימות היום, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 176-192.

קדמן, נגה, 2008. בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי, ירושלים: ספרי נובמבר.

קדר, אלכסנדר, 1998. "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל", עיוני משפט כא, עמ' 665-746.

רבינוביץ, דני, 1993. "נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים ל'ערביי ישראל'", תיאוריה וביקורת 4 (סתיו), עמ' 141-151.

רבינוביץ, דני, וח'אולה אבו בקר, 2002. הדור הזקוף, ירושלים: כתר.

רודר, בתיה, 2012. "תכנון במצב של אי-הכרעה: המקרה של הנגב", תכנון 9(1), עמ' 141-164.

שי, אהרון, 2002. "גורל הכפרים הערביים הנטושים ערב מלחמת ששת הימים ואחריה", קתדרה 105 (ספטמבר), עמ' 151-170.

שמיט, קרל, 2005 [1922]. תיאולוגיה פוליטית, בתרגום רן הכהן, תל אביב: רסלינג.

שנהב, יהודה, 2006. "חללי ריבונות, החריג ומצב החירום: לאן נעלמה ההיסטוריה האימפריאלית?", תיאוריה וביקורת 29 (סתיו), עמ' 205-218.

- Agamben, Giorgio, 1998 [1995]. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.
- , 2005 [2003]. *State of Exception*, Chicago: Chicago University Press.
- Azoulay, Ariella, and Adi Ophir, 2008. "The Monster's Tail," *Roulotte 5* (online).
- Bayat, Asef, 2000. "From 'Dangerous Classes' to 'Quiet Rebels': The Politics of the Urban Subaltern in the Global South," *International Sociology* 15(3), pp. 533-557.
- Boano, Camillo, and Ricardo Marten, 2013. "Agamben's Urbanism of Exception: Jerusalem's Border Mechanics and Biopolitical Strongholds," *Cities* 34, pp. 6-17.
- Foucault, Michel, 1991 [1975]. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Penguin Books.
- Kelsen, Hans, 1970 [1934]. *Pure Theory of Law*, Berkeley: University of California Press.
- Raz, Joseph, 1974. "Kelsen's Theory of the Basic Norm," *The American Journal of Jurisprudence* 19(1), pp. 94-111.
- Scott, James C., 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Newhaven and London: Yale University Press.
- Yacobi, Haim, 2009. *The Jewish-Arab City: Spatio-Politics in a Mixed Community*, London: Routledge.
- Yiftachel, Oren, 2006. *Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.